

Ապահովության մեջ ապրող բարեկամ:

...Չի անցնի մի քանի օր, և այստեղ էլ, ինչպես մեր սիրուն երկրի ամեն մի անկյուն, կողողվի մեր արյունով: Մեր դիակները սփռոց կլինեն փողոցներին, մեր շքեղ հայրենիքի երկինքը կսևանա ագռավների բազմությունից, և օդը կլցվի նրանց կոկոռով...

Ո՛ր կողմը դառնաս՝ ավերակ ես տեսնելու, ո՛ր տունը մտնես՝ բռնաբարված ու ձգված աղջիկ, գետնատարած մայրեր, գլուխները սյուների վրա ջախջախված մանուկներ ես տեսնելու և գերեզմաններ՝ ր, գերեզմաններ ր...

Ես էլ, բոլոր ազգականներդ, ծանոթներդ,— մինչև ետինը՝ մեռնելու ենք սահմանված և քեզ բարև ունենք, պանդուխտ եղբայր, որ գուցե դեռ շատ ապրես, շուտով գաս մեր գերեզմաններին այցելելու և նրանց վրա կանգնած՝ հայրենիքիդ ողբը երգես:

Հույս չունենք ապրելու, ո՛չ: Քաղաքի մեջ անցած-դարձածն իսկ ապացուցում է, որ բոլորիս կոտորելու են:

Որքա՛ն սառնությամբ եմ գրում այս բոլորը, և դու արդյոք սառնությամբ չե՞, որ այս կրկնված, երեքնած նկարագրություններից էլի՛ մեկը պիտի կարդաս:

Չորս օր առաջ սկսվեց Ե՞րբ պիտի պայթի՝ չգիտեմ: Այսօ՞ր, մի ժամի՞ց: Գուցե հենց այս րոպեիս:

Մի քանի օր է արդեն, որ մոտակա քաղաքից հասած կոտորածների լուրերը գրգռել են բոլորի ջղերը և լարել: Մի թեթև աղմուկ բավական է՝ ամենքին զարհուրեցնելու համար:

Պիտի տեսնեիր սոսկումը, երբ շուկայի մեջ լուր տարածվեց, թե վաճառական Վահանին մի թուրք՝ դաշույնի հինգ հարվածով փռել էր գետին:

Շուկայի մի ծայրից դեպի մյուսը կարծես մի ուրազան սահեց: Աղմո՛ւկ, շփո՛թ, փախչողներ՝ ր...

Որոտումով փակվել էին խանութների տախտակյա փողկերը: Շատերը, խելքը կորցրածի պես, թողնում էին ամեն ինչ—խանութ, գլխարկ, կոշիկ՝ և վազո՛ւմ էին դեպի տուն:

Պահ մի ևս, և շուկան դատարկ էր, ամայի, բաց, իսկ փողոցներում՝ վազող-վազողի:

Եվ լուրերը հետզհետե դառնում էին մեծացող, երբեմն՝ այլանդակ: Որպես թե սպանել էին ոչ միայն Վահանին, այլև շատ անցորդ հայերի, որպես թե թուրքերը, խումբ առ խումբ, փողոցների ծայրերում կանգնած, դաշունում էին կամ գնդակահար անում բոլորին:

Հավաքվել ենք եկեղեցու բակը: Ամենաապահով տեղն է: Ահա լցվում է մատուռը, խուց և դպրոցի սենյակները: Կին, տղա, ծեր՝ ճշում են, լալիս, ողբում: Որն իր ամուսինն է փնտրում, մեկը՝ իր որդին, մյուսն իր եղբորը որոնում:

Մի նշանած աղջիկ էլ ընկել է սենյակից սենյակ, բակից բակ ու մի կողմ թողած ամոթխածությունը, խելակորույս՝ իր սիրելուն է որոնում:

— Վահա՛ն, Վահա՛ն,— ձայնում է նա սրտաճմլիկ, աղիողորմ:

Սիրտս սեղմվում է: Ի՞նչ Վահան է այդ:

Մեկը, որ սոսկումից կծկվել էր մի տեղ, կանչում է.

— Ի՞նչ ես ողբում, աղջիկ, Վահանին սպանեցին:

— Սպանեցի՞ն...

Անվան գուգադիպություն էր թերևս, բայց մի սոսկալի ճիշ դուրս թռավ աղջկա կրծքից, և նա փովեց գետին:

Սակայն ո՞վ էր ուշք դարձնողը: Միննույնը չէ՞ր: Ավելի լավ էր նախօրոք մեռնել, քան հետո ընկնել թուրք զինվորների ձեռքը...

Մի ուրիշ տեղ կույչ են եկել ահա կին ու մանուկներ, միմյանց են կպել ու լալիս են:

Ինչպիսի՜ լաց...

Եվ պառավներ, որոնք կուրծք են ծեծում, աղոթում...

Լուր է պտտում, որ կոտորածն սկսվել է: Երբեմն ականջիս են հասնում խուլ, բայց հաճախ կրկնվող հրացանաձգության ձայներ:

Չգիտեմ է՞րբ էր—այլևս ժամանակը գոյություն չունի մեզ համար- եկեղեցի մտավ մի երիտասարդ: Նա էր, որ պատմեց, թե պահակ զինվորները սպանել են Վահանին: Սպանող թուրքին տարել են պալատ և այնտեղ հայտնել, թե սպանված մահմեդականին իլել են ապստամբ գյավուրների ձեռքից: Մահմեդականները այդ ժամանակ ամեն կողմից սկսել են գոռալ.

— Մա՛հ գյավուրներին...

Եվ շուկայի վրա էին հարձակվել: Մենք, որ գիշերն ամբողջ անցկացրինք եկեղեցու մեջ—մոտ երեք-չորս հարյուր հոգի, անոթի, անձածկոց, վախից կիսամեռ, գրեթե անզեն— առավոտյան միայն իմացանք, որ շուկան կատարելապես թալանել էին:

Գրեթե ոչ ոք չաղաղակեց: Մեռելային գունատություն պատեց բոլորին: Կթոսեցին ոտքեր և շատերն սկսեցին ծնկները ծեծելով լալ:

Լսվում էին հառաչներ միայն: Տեսնվում էին կույտ առ կույտ, փոթորկից ջարդված հոտի պես միմյանց կոթնած, գետնի վրա փռված, անկյուններում կծկված, աննպատակ թափառող, անմիտ հայացքով նայող ծերեր, մանուկներ, կանայք:

Մեզնից շատերին հաջողվեց տուն գնալ, պաշար ու ծածկոց բերել:

Քաղաքում տիրում է մի մեռելային ծանր, ճնշող լռություն: Անցադարձ գրեթե չկա: Շատերը դեռ մնում են իրենց տների մատաններում թաքնված, մութ խորշերում պահված:

Մի քանիսը հույս են տածում, որ վտանգն անցել է, որ փոթորիկը վերջացել է:

Բայց խորին լռությունը ավելի սարսափ է ազդում:

Այդ լռությունը փշրող փոթորիկի նախընթացն էր:

Այդպես է լինում մի բուպե, երբ հետևում է կործանիչ հեղեղը, ավերիչ ուրագանը: Այդպես է լինում այն բուպեին, որից հետո ամպերը որոտընդուստ գոռում են, և կայծակը հրային գծերով պատառում է օդը, ոսկեգույն սվիններ ցրում եթերին մեջ...

Այդպես է լինում այն բուպեին, որից հետո ճրագը բոցափայլում է ու հանգում, մեռնողն աղաղակում է և հավիտյան ննջում...

Եվ արդարև, մի խուլ դղրդոց կռակաձև ցնցեց օդն ու խուժեց դեպի մեզ: Մի աղմուկ, որ դուրս գալով հազարավոր ոռնացողների կոկորդից, անցնում էր փողոցներ, դողացնում ամեն ինչ, շարժում ծառեր, ցնցում գետինը... Մի հարատև գայլային ոռնոց՝ միշտ մեծացող, հետզհետե մոտեցող:

Լսվում էին նաև թմբուկների ձայներ: Կարծես քաղաքից դուրս բանակած զնչուները իրենց թմբուկներով պար էին սարքել հրապարակներում:

Եվ դրան հետևում էին փշրվող, ջարդվող դռների ձայներ, կացինների թնայուն, տների մեջ մորթվողների սուր, աղեխարշ ու կծվությամբ օդը բեղրտող ճիչեր, թալանողների հաղթական, խռպոտ կանչեր...

Գալի՛ս էին:

Մի բուպե ոչ ոք մեզանից չկարողացավ մի բան արտասանել: Դադարեց ամեն հառաչ, ամեն ողբ:

Ոտքի թռան բոլորը՝ զսպանակավոր գործիքի պես ուստնելով, լարվեցին ջղեր, ակնապիշ՝ քարացան հայացքներ...

Հետո, ա՛հ, հետո... Մի՛ խառնաշփոթ, մի ժխոր...

— Տղե՞րք, գալի՛ս են,— լսվեց հանկարծ մի երիտասարդի ուժգին ձայն,— մի՞ թե թողնելու ենք, որ ոչխարի պես մորթեն մեզ:

— Մեռնենք քաջերի նման,— ձայնեց մի ուրիշը:

— Ձե՛նք, զե՛նք...

- Դուրս, հարձակվենք...

Էլ ոչինչ չէր որոշվում:

Առաջին ձայն տվողը բակ դուրս եկավ, բուպեապես բոլորս կիսվեցինք նրա շուրջը, մեր զենքերը զննեցինք, հետո խմբերի բաժանվեցինք և դուրս թռանք բակից:

Ամեն կողմից հասնում էին նոր փախստականներ և բարեբախտաբար՝ զինված:

— Մինչև վերջին շունչը, տղերք...— գոչեց գլխավորը:

— Անձնատուր չլինենք,— ասաց մի ուրիշը.— միևնույնն է, մեզ ողջ չեն թողնի ո՛չ մի հանգամանքում:

Ահա և խուժանի, հարձակվող գայլերի ծայրը:

Ի՛նչ խուժան:

Առջևից ու մեջտեղից երևում էին զինվորներ, բայց անկանոն կանգնած, քուրդ ու թուրք ամբոխը զինված էր ամեն տեսակ զենքով:

Աղաղակում էին՝ որքան ձայն ունեին, և կանայք, թմբուկներ ձեռքերին, պար էին բռնել, ուստոստում ու գրգռում իրենց վայրենի ամուսիններին...

Զարհուրելի էր. երբեք այդպիսի կատաղի, գազանային ամբոխ չես կարող երևակայել:

Քայլում էին միշտ ոռնալով, հանդիպածին տապալում, մորթում: Եթե տուն էր—դուռը ջարդում կացնի հարվածներով, ներս էին խուժում, մի բռնակի մեջ տունը մերկացնում, քանդում, ավերակ դարձնում ու անցնում...

Կարծես մորեխներ լինեին, որ մի անգամ իջնելով՝ ամբողջ արտեր են ոչնչացնում:

Սակայն մեր գնդակները կանգնեցրին նրանց:

Բոլորս միասին կրակ տեղացինք նրանց վրա:

Զինվորները փորձեցին խմբվել, պատասխանել մեզ, բայց խառնվեցին, կատաղի խուժանի հաղթական ոռնոցը փոխվեց ճիչերի, թմբուկները ընկան, կանայք ետ փախան, հրեցին, հրմշտկեցին ու մի խառնիճաղանձ, զզվելի խառնուրդով ցրվեցին:

Այո, բարեկամ, ցրեցինք տասը հազարից ավելի մի խուժանի, որ մեր արյունն էր ուզում, մեր ինչքը, մեր պատիվը: Ցրեցինք մեր չնչին զենքերով:

Ա՛հ, եթե ավելին ունենայինք...

Քա՛ջ ընկերներս... Պետք էր տեսնել, թե ինչպես սիրտ առած մտան տների մեջ, լուսամուտներից կրակ ու ամեն ինչ սկսեցին տեղալ գայլերի վրա, ջարդել ու փշրել, հալածել ու ցրել... Ես էլ էի կրակում, անդադար հրացանում, և ոչ մեկը չէր վրիպում, ոչ մեկը:

Բայց ի՞նչ կարող ենք անել մեր այս խղճալի զենքերով, գնդակների ու վառողի չնչին պաշարով, եթե ոչ՝ միայն ավելացնել արյունաբերությունների կատաղությունը:

Եվ չի անցնի մի օր, գուցե մի քանի ժամ, ու կգան նրանք՝ զինված պետության տված զենքերով, կգա զինվորական ուժ՝ թնդանոթներով, ու մեզ կսպանեն, մեզնից մինչև ետինը կմորթեն...

Չգիտեմ այլևս, թե քանի ժամ կյանք ունեմ...

Դեռ ապրում եմ:

Ապրե՛լ ես դու այսպես, բարեկամ, կանգնած՝ ծխացող, արյունաշաղախ ավերակների կույտի, հառաչող, վերքերի մեջ տառապող-տապալտկող ազգականներիդ, ծնողներիդ, բարեկամներիդ դիակների, փլող տների, սարսափից ապշած, վախից՝ քրքիջ արձակող կանանց, իրենց կորցրած երեխայի պես լացող, հեկեկող տղամարդերի մեջտեղ...

Ապրե՛լ ես դա երբեք այսպես՝ կանգնած մի քանի խումբ գունաթափ, բայց անհողողող երիտասարդների հետ, ոգի ի բոին, գիտակից պատրաստ մեռնելու, զոհելու իրենց կյանքը...

Եվ սուլում են ահա գլխիս չորս կողմից թշնամիների արձակած գնդակները, ականջս խլացնում են շրջապատիս շփոթն ու լացը, թշնամու ոռնոցն ու հայհոյանքը:

Առաջին ժամին կորցրել էի ինձ: Հրացանս պարավում էր անօգուտ կամ՝ առանց նպատակի, նայում էի՝ առանց տեսնելու, լսում էի՝ առանց ականջ դնելու:

Ոչինչ չէի հասկանում: Տեսնում էի, որ շրջապատում ընկնում էին ծանոթներս ու բարեկամներս և գալարվում, տանջվում: Դիմացից նույնպես:

Մի վայրկյան, ձայների դադարման և տիրող կարճատև լռության մեջ ականջիս հասան վիրավորվածների հառաչներ... ապա՝ հեռավոր, անթիվ ամբոխի ոռնոցները և գետի տխուր, միատեսակ խշռոցը...

Առաջին ժամից հետո, սակայն, մի տեսակ սթափման մեջ գտա ինձ: Եվ ականջ դրի:

— Տղե՛րք, քա՛ջ եղեք... — հասկացա մեր գլխավորի որոտացող ձայնը, — կրակեցե՛ք, ողջ-ողջ անձնատուր չլինենք:

Եվ պայթում են հրացանները, կրակ ժայթքում: Տաք ծուխը ծածկում է մի բոպե ամեն ինչ, հետո ցրվում և հետզհետե նորից երևցնում մոտեցող զինվորների սվինների շարքը...

Զինվորներ են, այո՛, շարքով կանգնած, լցնում են հրացանները, միասին բարձրացնում... Թնդում է ապա մի ահեղ ձայն, և մեր դռների ու լուսամուտների վրա ցնցումներ են տեղի ունենում, փշրվածքներ, ահագին ճեղքվածքներ. լսվում են ճիչեր, աղաղակ...

Որքան տևեց այդ-չգիտեմ...

Հանկարծ եկող զինվորների շարքը կանգ է առնում, իր ետևից լսվում են էլի ոռնոցներ, երևան է գալիս թուրք ամբոխը, կատաղի, դուրս եկած թալանած տներից, քարշ է տալիս իր հետ ուտելիք, հագնելիք, գորգ, վերմակ... աղջիկներ, ծերունիներ, մայրեր...

Ահա, մշուշի պես աչքիս առջև են գալիս ուշաթափ, մազերը ցրված՝ մատաղահաս աղջիկ ու կանայք՝ վայրագ քրդերի բազուկների մեջ, ծերունիների ալեգարդ գլուխներ, որոնք խեղդված գազան թուրքերի թևերով՝ քարշ են տալիս իրենց մարմինը փողոցի փոշու մեջ, և մանուկներ, որոնք ճչում են, իրենց թաթիկները պարզում:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ...

Էլ ոչինչ չեմ տեսնում:

Հրացանաձգությունը դադարել է, ընդհանուր քարացում է տիրել, թշնամին հառաջանում է դեպի մեզ:

Մեր ծնողները, մեր կանայք ու մանուկները նրանց առջևից քշվում են և մեր՝ ինքնապաշտպանության համար արձակվող հրացանների առաջը բերվում:

Ա՛հ, վատերը... Ստիպում են մեզ մեր ձեռքով սպանել մեր քույրերին, մեր մայրերին ու զավակներին:

Զենքերնիս ցած են իջնում, բազուկնիս թուլանում:

Բայց ահա գլխավորը, որ հանկարծ ցցում է իր երկար, խրոխտ հասակը և գունաթափ՝ ձայնում:

— Տղերք, այդ ի՞նչ է, վարանո՞ւմ եք. չէ՞ որ եթե կենդանի մնան դրանք, միևնույն է, զոհ են գնալու այդ գազանների կրքերին և սրերին... Հառա՛ջ, կրակեցեք, թող մեռնեն գոնե պատվավոր մահով...

Ու բարձրացրեց հրացանը, նշան առավ, կրակեց...

Մի ծեր կին էր, որ գնդակն առավ, բարձրացրեց ձեռքերը, նայեց զարկողին և մեռավ...

Մայրն էր...

Գազանները սարսափահար՝ կանգ առան, բնագդմամբ իմացան, որ որդին մորը սպանեց:

Այդ հսկայական սպանության առաջ՝ ապշեցին նրանք. վախեցան, սկսեցին ետ քաշվել...

Բայց երկար չտևեց այդ:

Անշուշտ շատ չէին կարող լինել այդպիսի անսիրտներ,— մտածում էին նրանք:

Եվ սխալվում էին:

Բոլորս բարձրացրինք հրացանները: Ծերունի կինը, ընկած փոշու մեջ, մեր դրոշն էր դարձել...

— Կրա՛կ... — որոտաց գլխավորը խռպոտ ձայնով,— մայրս էր, որ սպանեցի... կրա՛կ, թող մեռնեն բոլորն էլ...

Ու գունաթափ էր որպես մահ:

Ահա այդ ընդհանր էր, որ աչքս հանկարծ ընկավ մի քուրդի բազուկների վրա քարշ եկող կնոջ դեմքին:

Կինս էր:

Բարձրացրել էի հրացանս, ետ չքաշեցի. աչքերս միայն փակեցի և... կրակեցի...

Ու երբ բացի, կինս ընկած էր, և քուրդը թավալում էր նրա կողքին:

Շատ հեռու չէին. ինքնամոռացության մի ընդհանր մեջ դուրս նետվեցի, երկու ուստյունով հասա, խլեցի կնոջս դիակը, բարձրացրի և ետ եկա:

Ոչ ոք չդիպավ ինձ:

Մեռել էր. գնդակս ծակել էր գլուխը, և աչքերը սոսկումով ինձ էին նայում:

Ցած դրի պառավ մորս կողքին.

— Հարսդ է, մայրիկ... ես սպանեցի...

Ու միացա խմբին:

Հրացանում ենք. շուտով սրերի կղիմենք...

Ո՞վ մեզնից արդյոք կենդանի պիտի մնա...

Մնաք բարև, ապահովության մեջ ապրող բարեկամներ, մեռնողները բարևում են ձեզ...

1899